

БАРБАРА ЕНДРЫХОЎСКА

УДЗЕЛ ССЫЛЬНЫХ ПАЎСТАНЦАЎ 1863–1864 гг. У ЦЫВІЛІЗАЦЫЙНЫМ ПРАЦЭСЕ СІБІРЫ НА СТАРОНКАХ МЯСЦОВАЙ ПРЭСЫ

Прэса, праз адбор змешчанага ў ёй матэрыялу, заўсёды выконвала не толькі інфармацыйную, але перадусім светапоглядную функцыю. У той перыяд асабліва важную функцыю, незалежна ад часу і месца выдання, адыгрывалі газеты, звязаныя з пэўнымі ўладнымі коламі (палітычным накірункам). Падобным чынам было і ў Сібіры, дзе газеты ад моманту свайго з’яўлення напрыканцы пяцідзясятых гадоў XIX ст. былі сталым чыннікам грамадскага жыцця таго рэгіёну.

Ад 1857 г. у Іркуцку, Томску, Табольску і Енісейску ў якасці афіцыйных друкаваных органаў сібірскай адміністрацыі пачалі выходзіць «Губернские ведомости»¹. Поўная назва кожнай з выдаваемых газет адпавядала назве губерні. У кожным з выпадкаў газеты падлягалі цэнзуры грамадскага губернатара і выражалі афіцыйную пазіцыю ўрада – накірунку яго палітыкі і ідэалогіі. Тэматыка змешчаных на іх старонках матэрыялаў залежала ад адносінаў да іх мясцовай адміністрацыі [23]. Першапачаткова гэтыя выданні абмяжоўваліся невялікім афіцыйным аглядам. Калі з’явіліся неафіцыйныя дадаткі, з імі пачала супрацоўнічаць мясцовая, у той час яшчэ нешматлікая, сібірская інтэлігенцыя: настаўнікі, чыноўнікі, вайскоўцы, альбо больш адукаваныя купцы. Час ад часу далучаліся таксама расійскія дзяржаўныя ссыльныя [26, с. 52–63].

Тыя газеты ад пачатку карысталіся вялікай папулярнасцю, часта змяшчаючы крытычную карэспандэнцыю і артыкулы, што часам таксама былі скіраваныя супраць губернскай і мясцовай адміністрацыі. Тым самым хутка пачалі адыгрываць важную ролю ў заўральскай правінцыі Расіі. Аднак ужо ў другой палове шасцідзясятых гадоў, у выніку дзейнасці цэнзуры, якая ахоплівала і «Губернские ведомости» ў цэлай Імперыі, там можа было публікаваць адно матэрыялы, атрыманыя з афіцыйных крыніц, а вось у неафіцыйнай частцы можна было займацца выданнем матэрыялаў лакальных, статыстычных, гістарычна-этнаграфічных і іншых, а таксама інфармаваць аб «карысных» для мясцовага насельніцтва судовых, сельскагаспадарчых, гаспадарчых альбо культурніцкіх падзеях.

¹ «Губернские ведомости» ў Расіі пачалі выходзіць у 1838 г.

Ці ў такой сітуацыі на старонках той прэсы маглі з’явіцца публікацыі на тэму палітычных ссыльных з Каралеўства Польскага і беларуска-літоўскіх губерняў? Калі так, то ці ствараўся там вобраз «палітычнага злачынцы», які б адпавядаў ствараемаму ўладамі? Ці існавала магчымасць адыходу ад схематычнага прадстаўлення іх вобраза і падача іншага, адрознага ад афіцыйна прапагандуемага? Якім чынам усходнесібірская газета «Иркутские губернские ведомости» трактвала сасланых і ці бачыла ў іх нешта большае, чым адно палітычных злачынцаў?

1863 г. стаў чарговым этапам для жыцця ссыльнай Сібіры¹, будучы звязаным з апошнім узброеным паўстаннем – паўстаннем 1863–1864 гг. Ужо падчас патрыятычных маніфестацый 1860–1861 гг. выразна павялічылася колькасць сасланых у еўрапейскую частку Расіі і за Урал, а пасля пачатку паўстання ссылкі сталі масавымі і працягваліся аж да 1866 г. Ужо на пачатку чэрвеня 1863 г. у неафіцыйнай частцы «Иркутских губернских ведомостей» з’яўляецца артыкул, які трактуе тыя падзеі як небяспечныя для ўнутранага строю дзяржавы, а таксама называе іх дрэнна ўплываючымі на жыццё, якое выразна змяняецца да лепшага [3]. У чарговых нумарах публікаваліся вернападданчаскія каментары ад розных асяродкаў, звязаных з Сібіру, да цара ў справе польскага бунту. Палякі былі ў іх паказаныя, як адвечныя ворагі, што асмеліліся падняць руку на расійскую зямлю і народ [4, 8, 9, 10]. Адзіным на той час сведчаннем аб ссыльных у Сібіры была нататка ў 25-м нумары газеты, якая інфармавала, што іх там зараз шмат. Аднак тэрмін «ссылка», альбо «палітычныя ссыльныя» не з’яўляўся. Не гаварылася таксама, чаму яны трапілі за Урал. Тэкст той перадусім утрымліваў інфармацыю аб цесных сувязях Сібіры з Расіяй і агульнай антыпольскай палітыцы.

Ад таго моманту і аж да ўказу аб амністыі, выдадзенага ў 1883 г., словы «Польшча» і «палякі», а таксама «польская справа» з іркуцкай газеты выкрэсліваліся. Гэта выразна стала відавочным пры апісанні забайкальскага паўстання, паднятага ссыльнымі ў 1866 г. Абшырны артыкул, прысвечаны гэтай тэме, не дае інфармацыі, што ўзброены бунт быў менавіта справай рук ссыльных.

¹ Ссылныя з абшараў Рэчы Паспалітай трапілі ў Сібір як ваеннапалонныя ужо на пераломе XVI і XVII в. Аднак сапраўдную гісторыю польскіх ссылкаў адкрывае Барская канфедэрацыя, калі ў выніку ўказа Кацярыны II з 1768 г. палякі былі ўключаныя ў вайсковыя батальёны, альбо паселеныя на Урале. Чарговыя значныя групы ссылных складаліся, акрамя іншага, з жаўнераў паўстання Касцюшкі (указ з 1795 г.) і напалеонаўскага перыяду, затым са студэнцкай і вучнёўскай моладзі, заангажаванай у 20-х гг. XIX ст. у патрыятычныя арганізацыі. Новы этап ссылкаў распачынае паўстанне 1830–1831 г., а пасля яго паражэння ў Сібір таксама трапляюць удзельнікі шматлікіх арганізацый, гурткоў і таварыстваў (акрамя іншага эмсары Юзафа Заліўскага, удзельнікі таварыства Шымона Канарскага, гуртка Рафала Блонскага і сялянскага руху Пятра Сцягненнага, саюза Гервазія Гзоўскага, кракаўскія і вялікапольскія паўстанцы, спіскоўцы Генрыка Краеўскага і ўдзельнікі Саюза братоў Далейскіх. У 60-х гг. XIX ст. пачаўся масавы наплыў ссылных за Урал, які быў вынікам ўдзелу ў патрыятычных маніфестацыях у 1861 г., а потым у паўстанні. Небывалая дагэтуль па сваім памерам ссылная кампанія скончылася ў 1866 годзе. Толькі ўказ аб амністыі 1883 году вызваляў усіх палітычных ссылных з былой Рэчы Паспалітай, што да той пары знаходзіліся ў Сібіры [27, s. 21–26].

У ім пададзеныя колькасць забітых, параненых і ўзятых у палон у параўнанні з імянным спісам асобаў, скіраваных на будоўлю дарогі вакол Байкала. У дачыненні да іх выкарыстоўваецца толькі акрэсленне «палітычныя злачынцы», якое непасрэдна не атыясамляецца з польскай нацыянальнасцю. Тэкст не быў ні агрэсіўным, ні варажо настроеным у дачыненні да бунтаўнікаў, а яго аўтар не ўжываў у адносінах да іх крытычных і абразлівых фармулёвак. Чытаючы ў двух іркуцкіх газетах апісанні тых падзей, якія трагічна скончыліся для палякаў, з'яўляецца ўражанне, што тыя «палітычныя злачынцы» былі прызнаныя годнымі праціўнікамі, да якіх варта ставіцца з павагай¹.

Сасланыя ў Сібір жыхары былой Рэчы Паспалітай на старонках «Иркутских губернских ведомостей» афіцыйна называліся «палітычнымі ссылнымі». Аднак часам гэтае правіла парушалася. Здараліся сітуацыі, калі ад яго трэба было адмовіцца, хаця адначасова з натуральных прычын было немагчыма ўжывць слова

«паляк». Быў знойдзены іншы спосаб выйсця з гэтай сітуацыі. 31 жніўня 1863 г., пасля нядаўняга размяшчэння газетай вернападданскага ліста да цара, у каторым палякі былі прадстаўленыя як спрадвечныя ворагі Расіі, у ёй з'яўляецца спіс узнагароджаных на забайкальскай агранамічнай выставе ў Чыце асобаў. Сярод адзначаных пахвальнымі лістамі за вытворчасць розных гатункаў мыла знайшліся

«шляхціц Савічэўскі», а таксама «пасалянец Успенскай гміны – Тэафіл Машынскі»². У многіх тагачасных чытачоў такі запіс не павінен быў адназначна атыясамляцца з польскімі ссылнымі, бо, напрыклад, маглі датычыць і добраахвотных пасалянцаў, альбо прыезджых купцоў. Удзел польскіх злачынцаў у афіцыйна арганізаванай сібірскай выставе, а тым больш прызнанне іх заслуг, узнагароджанне і публічнае агалошванне гэтага у той перыяд (1863 год!) азначала непатрэбныя эмоцыі, магчымае ўмяшальніцтва цензуры і непрадбачаныя вынікі для мясцовай улады. Аднак газета кожны раз фіксавала падобныя падзеі, пры нагодзе адзначаючы ўклад ссылных у цывілізаванне Сібіры, развіццё яе гаспадаркі, культуры, земляробства і рамёстваў.

Яшчэ двойчы падчас ссылкаў пасля паўстання «Иркутскія губернскае ведамасці» друкавалі на сваіх старонках прозвішчы паўстанцаў у сувязі з арганізаванымі ў Іркуцку выставамі. Аднак у абодвух выпадках, падобна як і раней, абмінулі ўвагай не толькі іх нацыянальнасць, але таксама афіцыйна прымяняемае акрэсленне «палітычныя ссылныя», альбо «палітычныя злачынцы».

¹ Некалькі пазней сібірскае грамадства даведлася аб забайкальскіх падзеях праз газету

«Енисейские губернские ведомости». Гэты орган таксама, асабліва ў пазнейшых вялікіх рэпартажах з хода працэсу ў Іркуцку, адносіўся да «палітычных злачынцаў» з вялікай павагай [1, 2, 5, 6].

² Иркутские губернские ведомости. 1863. № 35. Забайкальская выставка ў Чыце была адкрыта 1–8 кастрычніка 1862 г. Узнагароджаны на ёй Канстанцін Савічэўскі, сасланы ў Сібір

1838 г. выказаў вялікую ініцыятыву і прадпрымальніцкія здольнасці, адкрыўшы 2 прадпрыемствы і развіваючы ў адным з іх вытворчасць мыла. Тэафіл Машынскі прыбыў на катаргу у 1856 г., у наступным годзе быў пераведзены ва Успенскую гміну, дзе ў Шылцы заняўся разам з іншымі ссылнымі вытворчасцю свечак і мыла [7; 29, s. 278–281, 296].

На першай публічнай рамесна-земляробчай выставе ў Іркуцку ў 1868 г., у адкрыцці якой удзельнічаў «галоўны начальнік краю», сярод узнагароджаных пахвальнымі граматамі I-ай катэгорыі ўдзельнічалі ў якасці пасалянцаў Валяр'ян Кулікоўскі і Корда¹. Першы з іх быў адзначаны за мадэль капліцы Збавіцеля, праект алтара і дзверы ў каталіцкім касцёле, а Корда за ўзоры гравёрскіх прац на срэбры, якія прызналі выкананымі дасканалы і па-мастацку [13].

Пахвальнай граматай II-ой катэгорыі ўзнагародзілі «пасалянца Станіслава Вронскага»² за пейзаж ваколліцаў Дарасуня. Праз год ужо не як «поселенец Вронский», а як «господин Вронский» быў згаданы ў артыкуле іркуцкай газеты, прысвечаным агульнай земляробча-рамеснай выставе. Яе адкрылі ў Іркуцку 3 лістапада 1869 г. распараджэннем Усходнесібірскага аддзелу расійскага тэхнічнага таварыства, з удзелам адпа-

ведных міністэрстваў. На гэты раз адзначылі два пейзажы Вронскага і адзін малюнак, а таксама алтар, што быў узнагароджаны годам раней [18].

Апрача Станіслава Вронскага газета таксама прыхільна адрэцензавала працы іншых ссыльных, увогуле не падаючы перад прозвішчамі акрэсленняў «ссылны», альбо «пасяленец», а толькі форму «господин». Сярод іх быў названы партрэт, выкананы пастэллю Аляксандрам Сахачэўскім, чучалы звяроў, зробленыя Канстанцінам Жэброўскім, а таксама 40 гіпсавых фігур, адлітых і пакрытых бронзай Траяноўскім³.

Рэдакцыя аднаставала таксама яшчэ сем іншых ссыльных паўстанцаў, называючы іх «пасяленцамі», «купцамі», «майстрамі», альбо пакідаючы адно прозвішча. На думку рэдактара «Иркутских губернских ведомостей» увагі заслугоўвалі: плуг пасяленца Канапацкага, упершыню выкарыстаны ў сібірскай гаспадарцы для глыбейшай апрацоўкі глебы, капцільня купца Дамброўскага, вэнджаныя вырабы Савіцкага (асабліва сасіскі), вырабы з драўніны чарэшні Сяцінскага і Шмідэцкага. Шмідэцкі быў заўважаны таксама дзякуючы выстаўленым шалікам, а таксама эксперыментам з захаваннем яек у стане парашка і ператварэннем цыбулі ў лімоны. Газета таксама назвала драўляны чайнічак для запарвання гарбаты Бзоўскага і аздабленні Юзэфа Квяткоўскага [18].

У апублікаваным у наступным нумары газеты афіцыйным спісе ўзнагароджаных былі чарговыя ссыльныя. За працу над акліматызацыяй і вырошчваннем ва Усходняй Сібіры новых відаў раслін і збожжа залатым медалём Імператарскага

¹ Валер'ян Кулікоўскі (1836–1910), архітэктар, за ўдзел у паўстанні 1863 г. сасланы ў сібірскае пасяленне, знаходзіўся ў Іркуцку. У 1876 г. атрымаў дазвол на выезд у еўрапейскую Расію. Аб ссыльным Кордзе нічога невядома.

² Станіслаў Вронскі (нар. 1841), скончыў варшаўскую Школу прыгожых мастацтваў, за ўдзел у паўстанні 1863 г. быў сасланы ў Сібір, дзе ў групе польскіх ссыльных вучоных браў удзел у навуковых даследаваннях флоры і фауны Байкалу ў якасці мастака.

³ Аляксандр Сахачэўскі (1843–1923), студэнт варшаўскай Школы прыгожых навук, арыштаваны ў 1862 г. за патрыятычную дзейнасць і сасланы на катаргу ў капальні ва Усходняй Сібіры. Вызвалены ў 1884 г.

Канстанцін Жэброўскі (пам. у 1874 г. у Іркуцку), ссыльны 1863 г., супрацоўнік Сібірскага аддзела Расійскага геаграфічнага таварыства.

незалежнага эканамічнага таварыства быў узнагароджаны пасяленец іркуцкай акругі Юзэф Вайсятыч. У тым ліку ячменю «Імперыал», бульбянога аўса і нарвежскай бульбы. Малым срэбным медалём Эканамічнага таварыства за працу над акліматызацыяй ва Усходняй Сібіры тытуно.

Ссылныя атрымалі таксама восем пахвальных лістоў, а перад іх прозвішчамі ўпісвалі: гаспадзін, майстар альбо пасяленец. Сярод іх былі таксама асобы і працы, заўважаныя і апісаныя газетай перад агалашваннем узнагарод: майстар Савіцкі, пан Бзоўскі, пан Сяцінскі, пасяленец Шмідэцкі, пан Сахачэўскі за намалёваны партрэт, пасяленец Канапацкі за плуг, пасяленец Грушэцкі за кафлю, пасяленец Дыбоўскі за эмаліраванне бочак. Грашовая ўзнагарода была аддадзена Юзэфу Квяткоўскаму за выкананыя на выставе аздабленчыя працы [19]. Тую выставу таксама апісаў у сваім лісце з ссылкі Юзэф Каліноўскі, больш шырока падаючы інфармацыю аб выстаўленых раней і ўзнагароджаных працах палякаў. З яго карэспандэнцыі вынікае, што на ранейшай выставе ў 1868 г. Юзэф Вайсятыч атрымаў залаты медаль за вулей, а іншы ссыльны выстаўляў «цудоўна вырабленыя скуры» [28, s. 32].

У другой палове 60-х гг. XIX ст. прозвішчы ссыльных паўстанцаў з'яўляліся ў «Іркуцкіх губернскіх ведамасцях» таксама ў кантэксце іх навуковай дзейнасці, у выпадку змяшчэння ў неафіцыйнай частцы газеты паседжанняў Сібірскага аддзялення Расійскага геаграфічнага таварыства. Як вынікае з надрукаваных там пратаколаў, 11 верасня 1868 г. разгледжвалася справа палітычных ссыльных Бенядзікта Дыбоўскага і Віктара Гадлеўскага адносна сабранай імі калекцыі рыб. Тую справу таксама далі на разгляд вайсковаму губернатару забайкальскай акругі [14].

Праз некалькі месяцаў былі надрукаваны два чарговыя пратаколы пасяджэнняў Геаграфічнага таварыства (з 27 лістапада і 9 снежня 1868 г.), прысвечаныя акрамя іншага навуковай дзейнасці ў Сібіры Аляксандра Чэканоўскага і Бенядзікта Дыбоўскага¹. У першым пратаколе была змешчана справаздача з візіту А. М. Ламаносава і А. Л. Чэканоўскага ў Ліственнічную, дзе па парадзе Аддзелу даследавалі газы, што выдзяляліся з дна Байкала. Былі дакладна прадстаўлены мэты і прадмет навуковага даследавання Чэканоўскага, які быў запрошаны да ўдзелу у якасці гасця. У справаздачы, аднак, не ўтрымлівалася інфармацыі, што ён з'яўляецца ссыльным, а змяшчэнне перад яго прозвішчам ініцыялаў імя і імя па бацьку магло сведчыць аб расійскім паходжанні.

У выпадку Бенядзікта Дыбоўскага, чый метады вымярэнняў з дапамогай прыстасавання Фітцджэральда абмяркоўваўся на снежаньскім паседжанні, ад раней-

¹ Дыбоўскі Бенядзікт (1833–1930), выдатны прыродазнаўца і лекар, публіцыст, аўтар шэрагу навуковых прац і ўспамінаў, даследчык беларускай этнаграфіі. Паходзіў з Вілейскага павету. Прафесар Варшаўскага універсітэту (1862), член Акадэміі ведаў у

Кракаве (1884). За ўдзел у паўстанні 1863 г. сасланы ў Сібір, дзе займаўся даследчыцкай дзейнасцю, што прынесла яму шырокую вядомасць. У якасці ссыльнага супрацоўнікаў з Сібірскім аддзелам Расійскага Геаграфічнага таварыства.

Чэканоўскі А. (1833–1876), лекар і геолаг, сасланы ў Сібір за ўдзел у паўстанні 1863 г. Даследчык Усходняй Сібіры, будучы ссыльным супрацоўнікаў з Сібірскім аддзелам Расійскага географічнага таварыства.

шага акрэслення «палітычны ссыльны» на гэты раз адмовіліся, замяніўшы яго формай «пан» [16].

Чарговым следам гаспадарчай дзейнасці ссыльных паўстанцаў 1863 г. з былых зямель Рэчы Паспалітай у Сібіры, якая асвятлялася мясцовай прэсай, былі змешчаны ў неафіцыйнай частцы газеты прыватныя абвесткі, неаднаразова падпісваемыя імем і прозвішчам.

У кастрычніку 1867 г. Уладзіслаў Рудніцкі¹ прапанаваў свае паслугі ў сферы будаўнічых і механічных праектаў, а таксама нагляду за такога тыпу працамі. Адначасова абавязваўся прадаставіць магчымых і вартых даверу выканаўцаў [11; 12].

У студзені 1896 г. «Жэброўскі, майстар па прэпараванні, інфармаваў зацікаўленых у абвестцы аб атрыманні з Паўднёвай Амерыкі птушыных скарак, чучалы з якіх, разам з чучаламі мясцовых птушак, можна набыць у адной з мясцовых крамаў»[15].

Пад абвесткай, змешчанай у 1870 г., якая рэкламавала сучасныя прыстасаванні, акрамя іншага, вадамер без крапаў, дасканалы спіртometr, гідраўлічны гадзіннік, водную турбіну і механічны глобус падпісаўся халоп урыкоўскай гміны Ф. Барташэвіч. У 1873 г. тройчы друкавалася абвестка Алаізія Качыньскага², які жыў у Іркуцку ў доме, што належаў парафіі каталіцкага касцёла, аб тым, што ён валодае вялікай колькасцю аллейных фарбаў, а таксама прапануе паслугі ў афарбоўцы кватэр, будынкаў і шылдаў, пазалоты рам і аздаблення інтэр'ераў [20; 21; 22].

У агаворваемы перыяд у газеце друкаваліся таксама ананімныя абвесткі, якія прапаноўвалі навучанне, напрыклад, музыцы і замежным мовам, альбо паслугі ў акампанаванні на фартэпіяне падчас танцавальных вечароў. Зацікаўленыя прапановамі маглі скантактавацца па ўказаным адрасе. Частка тых абвестак была дакладна змешчана ссыльнымі паўстанцамі 1863 г., але праз афіцыйную забарону навучання, якая была на іх накладзена, яны не маглі раскрыць сваіх прозвішчаў.

Зварот да перыядычных выданняў, а менавіта да «Иркутских губернских ведомостей» дае толькі некаторае ўяўленне аб жыцці ссыльных 1863 г. за Уралам, сведчыць адначасова аб магчымасцях іх удзелу не толькі ў штодзённых справах губерні, але таксама аб удзеле ў дзейнасці на карысць сібірскай гаспадаркі, культуры і навукі. Аднак апублікаваная інфармацыя праўдападобна не дазваляла звычайнаму расійскаму чытачу зразумець гэта. Ён, у прынцыпе, не мог быць у курсе таго, што акрэсленне «палітычны ссыльны» альбо «палітычны злачынца» адносіцца да жыхароў польскіх і беларуска-літоўскіх губерняў.

Спробай расійскай прэсы рэабілітавацца ў справе асвятлення дзейнасці ссыльных 1863 г. у Сібіры быў артыкул, які надрукавалі ў іркуцкай газеце «Сибирь» у сувязі з выдадзеным 15 траўня 1883 г. маніфестам аб амністыі. Яго аўтар знайшоў

¹ Уладзіслаў Рудніцкі (1835 – пасля 1882), псеўданім Сава, за ўдзел у паўстанні 1863 г. асуджаны на смяротнае пакаранне, змененае на страту правоў і ссылку ў Сібір, знаходзіўся ў Іркуцкай губерніі.

² Алаізія Качыньскі, верагодна, быў шляхціцам з Валынскай губерні, асуджанага ў 1864 г. вайсковым судом у Кіеве на 10 гадоў катаргі ў крэпасцях.

і паказаў шмат прыкладаў заслуг палякаў, беларусаў і ліцвінаў у розных галінах жыцця ў Сібіры, акрамя іншага ў прамысловасці, гандлі, рамястве, земляробстве, агародніцтве, падкрэсліў навуковы ўклад ссыльных прыродазнаўцаў у вывучэнне Сібіры, вельмі высока ацаніў працу дактароў. Заўважыў таксама ўнесеныя ссыльнымі ў тамашняе грамадства змены этычнага кшталту – тактоўнасць паводзінаў, незвычайную, адразу заўважную, гуманітарную адукацыю. У чарговым нумары той газеты была звернутая асаблівая ўвага на адукацыйныя заняткі ссыльных, якія, на думку рэдактара, спрычыніліся да распаўсюджвання ў Сібіры навукі і цывілізацыі [24; 25].

ЛІТАРАТУРА

1. Енисейские губернские ведомости. 1866. № 30.
2. Енисейские губернские ведомости. 1867. № 1–6.
3. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 23.
4. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 24.
5. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 29.

6. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 32.
7. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 35.
8. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 33.
9. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 41.
10. Иркутские губернские ведомости. 1863. № 45.
11. Иркутские губернские ведомости. 1867. № 42.
12. Иркутские губернские ведомости. 1867. № 43.
13. Иркутские губернские ведомости. 1868. № 46.
14. Иркутские губернские ведомости. 1868. № 52.
15. Иркутские губернские ведомости. 1869. № 1.
16. Иркутские губернские ведомости. 1869. № 20.
17. Иркутские губернские ведомости. 1869. № 51.
18. Иркутские губернские ведомости. 1869. № 51.
19. Иркутские губернские ведомости. 1869. № 52.
20. Иркутские губернские ведомости. 1873. № 33.
21. Иркутские губернские ведомости. 1873. № 95.
22. Иркутские губернские ведомости. 1873. № 97.
23. *Романов Н. С.* Периодическая печать Иркутска с 1857 г. / Н. С. Романов // Сибирская летопись. 1916. № 9–10.
24. Сибирь. 1883. № 31.
25. Сибирь. 1883. № 48.
26. *Смирнова, В. И.* О круге чтения Западной Сибири, (40–60-е гг. XIX в.) / В. И. Смирнова // Развитие культуры Сибири XIX – начала XX в. Новосибирск, 1982.
27. *Jędrychowska, B.* Polscy zesłańcy na Syberii (1830–1883). Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna / B. Jędrychowska. Wrocław, 2000.
28. *Kalinowski, J.* Listy 1856–1877 / J. Kalinowski. Lublin, 1978.
29. *Nowiński, F.* Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym / F. Nowiński. Gdańsk, 1995.